

રમેશ પારેખનાં બાળસાહિત્યની અભ્યાસપૂર્ણ આલોચના |

પ્રા. ડૉ. કે. જે. વાળા 'સુલભેય'

[રમેશ પારેખનું બાળસાહિત્ય : લે. ઈશ્વર પરમાર, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પ્ર. આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, મૂલ્ય રૂ. ૩૦/-]

ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં થોડાક આધુનિક કવિઓએ ગણનાપાત્ર એવી બાળકવિતા લખેલી છે. આપણી આજની કવિતામાં એક બળૂકો અવાજ જો કોઈનો છવાઈ ગયો હોય તો તે સ્વ. રમેશ પારેખની કવિતા છે એમ બધાં એકી અવાજે કહેશે. આ કવિ ગીત, ગઝલ અને અછાંદસ કાવ્યપ્રકારમાં ઘણું બધું લખી ગયા છે. તેમાં પણ ગીત, ગઝલ અને હળવાં માર્મિક અછાંદસ કાવ્યો દ્વારા તો એમણે જુદી જ ભાત પાડેલી છે.

રમેશ પારેખ પાસેથી આપણને લગભગ અગિયાર જેટલાં બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો સાંપડ્યાં છે. એ બાળસાહિત્યમાં પણ વિવિધતા ધરાવે છે. કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરીએ તો 'હાઉક', 'ચીં', 'દરિયો', 'ઝૂલંઝૂલં', 'હસીએ ખુલંખુલં', 'ચપટી વગાડતા આવડી ગઈ' જેવાં બાળકાવ્યોના સંગ્રહો એમણે આપ્યા છે. આ સંગ્રહો ઉપરાંત કવિએ 'દે તાલી', 'હફરક લફરક', 'કૂવામાં પાણીનું ઝાડ', 'જંતરમંતર છૂ', 'જાદુઈ દીવો' જેવા બાળવાર્તા-સંગ્રહો પણ આપેલા છે અને તેના દ્વારા પણ તેઓ બાળકોના હૃદયમાં અનેરું સ્થાન પામ્યા છે. આ સમગ્ર બાળસાહિત્યને નજર સમક્ષ રાખીને એનું વિવેચન-મૂલ્યાંકન કરવાનો સમય પાકી ગયો હતો. એવી પરિસ્થિતિમાં પ્રાધ્યાપકશ્રી ઈશ્વર પરમાર જેવા સ્વયં બાળસાહિત્યના સર્જક, લેખક અને સંપાદક જ્યારે રમેશ પારેખના બાળસાહિત્યનું આ પુસ્તક આપે છે ત્યારે આપણને આનંદ થાય છે. ડૉ. ઈશ્વર પરમાર સ્વ. રમેશ પારેખના આ પ્રકારના સાહિત્યનું આલોચન કરવાનો પૂરો અધિકાર ધરાવે છે. તેથી આ સમર્થ આધુનિક કવિના સાહિત્યનો સમગ્રદર્શી અભ્યાસ આપણા સાહિત્યમાં એક ઉમદા પ્રકાશન બની રહે છે.

પુસ્તકમાં પ્રારંભે સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવતા આપણા એક સન્માનીય વિવેચકશ્રી પ્રોફેસર લાભશંકર પુરોહિતે યોગ્ય રીતે જ લખેલું છે "રમેશ પારેખની આવી બાલોચિત સરજતની લાક્ષણિકતાઓ અને આ લેખનમાં સ્પર્શી જતા એમના સર્ગસ્પંદને તારવી આપવાનું કામ ઈશ્વર પરમારે આ પુસ્તિકામાં કરી આપ્યું છે. કવિનાં બાળગીતો, બાળવાર્તાઓ અને બાળકથા એ ત્રણેય ધારાઓમાંના એમના પ્રદાનને સમર્પક દૃષ્ટાંતો આપીને મૂલવ્યું છે." એમના આ વિધાનની સાથે જ પુરોહિત સાહેબના 'ફલશ્રુતિ' સંગ્રહમાંથી પણ કવિ રમેશની ટૂંકી પિછાણ જે એમણે કરાવી છે એની નોંધ લઈને પછી આપણે આ પુસ્તકનું અવલોકન કરીએ. શ્રી લાભશંકરભાઈ લખે છે, "આપણા અર્વાચીન કવિઓમાં વ્યાપક જનસમુદાયપર્યન્ત નિકટનું કાવ્યાનુસંધાન પામનારા કવિઓમાં ન્હાનાલાલ અને મેઘાણી જેટલા લોકપ્રિય રહ્યા, લોકોનાં માન-સન્માનને પામતા રહ્યા, એવાં માનપાન પામવાનું સારસ્વત ભાગ્ય આધુનિક કવિઓમાં રમેશ પારેખને સાંપડ્યું છે.

લોકપ્રિયતાની બાબતમાં તો એમનું આ વિધાન અવશ્ય સ્વીકાર્ય બને એમ છે. મેઘાણી અને રમેશ બંને લોકોને તેમજ વિદ્વાનોને એકસરખા પ્રિય રહ્યા છે એ બાબતમાં કોઈ શંકા

નથી. એટલે બાળસાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરતી વેળા ઈશ્વરભાઈ પરમાર પણ રમેશની હાલ ગેરહાજરીમાં એમનાં આ કાવ્યોને મૂલવે છે ત્યારે આપણે એમના આ પ્રયાસને જરૂર અભિનંદન આપીશું. તેમણે લખતી વખતે પણ ખૂબ જ વિવેકપૂર્વક પોતાના પ્રયત્નને રજૂ કર્યો છે. શ્રી પરમાર લખે છે- "બાળસાહિત્યકાર તરીકે રમેશ પારેખે બાળકો માટે કાવ્યો અને વાર્તાઓ લખવા ઉપરાંત કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે બાળસાહિત્યનાં સ્વરૂપ અને સર્જન અંગેના પોતાના વિચારો પણ વ્યક્ત કર્યા છે, જે સદા દ્વિશાદર્શક રહે તેવા છે. શ્રદ્ધેય સમીક્ષક શ્રી લાભશંકર પુરોહિતતા વ્યક્ત સદ્ભાવ થકી ધન્યતા અનુભવું છું. રમેશ પારેખના અનન્ય ચાહક ને પ્રવીણ પ્રકાશનવાળા શ્રી ગોપાલભાઈ પટેલે તો આ પ્રકાશનના વિચારને આગોતરો આવકાર્યો."

આમ ડૉ. પરમારના આમાંના ઘણાખરા લેખો પૂર્વપ્રસિદ્ધ છે. આમ છતાં તેમણે કવિના અપ્રાપ્ય પુસ્તકો પણ તેમના પરિવાર પાસેથી મેળવીને આ પુસ્તિકા લખી છે. આથી એમ કહી શકાય કે આ વિવેચનસંગ્રહમાં કવિની બાળસાહિત્યની કવિતાનું સમગ્રદર્શી મૂલ્યાંકન થઈ શક્યું છે.

ડૉ. ઈશ્વરભાઈએ યોગ્ય રીતે જ પુસ્તકને પાંચ પ્રકરણ, એક પરિશિષ્ટ અને એક કવિના પોતાના કાવ્યાસ્વાદને વિશેષ કૃતિ તરીકે સંયોજીને આ આલોચના કરી છે. પ્રથમ પ્રકરણ 'જીવનઝાંખી'માં આપણને રમેશ પારેખના જન્મથી માંડીને તેમના દુઃખદ નિધન સુધીની અગત્યની ઘટનાઓને આવરી લઈને પરિચય કરાવ્યો છે. એમાં કવિ ધીરે ધીરે કેવા વિકસતા ગયા તેનો સુંદર ગ્રાફ આપણને મળે છે. સમર્થ કવિ અનિલ જોશીના સંપર્કથી રમેશનું ભાવજગત એવી રીતે ખૂલતું ગયું તેમજ રજનીકુમાર પંડ્યાનાં સૂચનો એવાં ઉપયોગી થયાં એની નોંધ પણ અહીંયા બરોબર લેવાઈ છે. આ પરિચયરેખા ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે આ કવિ જન્મજાત પ્રતિભા ધરાવે છે. પ્રયોગાત્મક ગીત-ગઝલ લખનારા આ કવિ પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યેનાં વાત્સલ્યને કારણે બાળસાહિત્ય તરફ કેવી રીતે વળ્યા તેનો નિર્દેશ પણ એમણે અહીં યોગ્ય રીતે કર્યો છે. "એમનાં સંતાનો નેહા (૧૯૭૪) અને નીરજ (૧૯૭૫)ને કોઈ કારણવશ માતા રસીલાબહેન બાળકોને ઠપકો આપે તો પપ્પા બાળકોના પક્ષકાર હતા. નેહા-નીરજના વાત્સલ્યભાવ થકી રમેશ પારેખમાં પોઢેલો બાળસાહિત્યકાર પ્રવૃત્ત થયો. 'હાઉક' (૧૯૭૮), 'દે તાલ્લી' (૧૯૮૦), 'ચીં' (૧૯૮૦) જેવાં બાળભોગ્ય પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં ને પુરસ્કૃત પણ થયાં. તેઓ ઉત્તમ બાળસાહિત્યકાર તરીકે 'શબ્દસૃષ્ટિ'માં પ્રેમાદર પામ્યા અને એમને ગિજુભાઈ બધેકા સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૮૮માં) એનાયત થયો. અમરેલી વસવાટ દરમિયાન એમના સમગ્ર સાહિત્યપ્રદાન બદલ 'કુમાર ચંદ્રક' (૧૯૭૦), 'નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક' (૧૯૭૯), 'ધનજી કાનજી સુવર્ણચંદ્રક' (૧૯૮૩), 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' (૧૯૮૬), 'સંસ્કાર એવોર્ડ' (૧૯૮૮) એનાયત થયા. શ્રેષ્ઠ સિને ગીતકાર તરીકે ફિલ્મએવોર્ડ (૧૯૮૨) પણ અપાયો."

સ્વ. રમેશ પારેખનાં બાળકાવ્યોને યોગ્ય રીતે જ પ્રથમ પ્રકરણ અપાયું છે. આ કાવ્યોમાં બાળમિજાજ કેવી રીતે ઝિલાયો છે તેનું શ્રી પરમારે બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું છે. બાળકાવ્ય લખનાર

લેખક પાસે બાળકની જે મનમોજી વૃત્તિ હોય છે તેનું ઝીણું નિરીક્ષણ હોવું ઘટે. એટલે અહીં ‘બાળપણાંનું રુસણું’ એ કાવ્યની પંક્તિઓનો નિર્દેશ કરીને બાળક જે હઠ કે રુસણાં લેતું હોય છે તેનું સરસ નિદર્શન મળે છે. જેમકે,

“જા, નથી, પ્હેરવાં કપડાં

મારે નથી પ્હેરવાં !

લે, ખમીસ...

લે, ચડી...

કપડાં નથી પ્હેરવાં

પવન અને તડકોયે કપડાં ક્યાં પ્હેરે છે ?

ક્યાં પ્હેરે છે

ખમીસ-ચડી નાગુંપૂગું ઝરણું ?...”

જોકે અહીંયા બાળક કપડાં નથી પ્હેરવાં એમ કહે ત્યાં સુધી બરાબર છે. પણ છેલ્લી બે પંક્તિ બાળસહજ કદાચ ન લાગે. એ પ્રૌઢ કવિની પંક્તિઓ હોય એવું ભાસે. કેમકે પવન-તડકા કપડાં નથી પ્હેરતાં અને ઝરણું નાગુંપૂગું હોય છે. એટલે સુધી બાળકલ્પના કદાચ ન જઈ શકે. આમ છતાં આ રચના બાળભોગ્ય બની રહે છે.

સ્વ. રમેશનાં બાળકાવ્યોમાં એમનાં સંતાનો નેહા-નીરજનું આડકતરું પ્રેરણાબળ મળી રહે છે. એક કલ્પનાશીલ પપ્પા તરીકે શ્રી રમેશે એમના ભાવોને કેન્દ્રમાં રાખીને કેટલીક રચનાઓ કરેલી છે. શ્રી ઈશ્વરભાઈ બરાબર તારવે છે કે બાળકો માટે એમણે રચેલાં કાવ્યોની સંખ્યા ૭૫ જેટલી થવા જાય છે. આ કૃતિઓની ગુણવત્તા રમેશ પારેખને બાળકોના પણ એક ઉત્તમ કવિ ઠેરવે છે. પશુ-પંખીઓ, ગોર-ગોરાણી, બકરી એમ આ કાવ્યોમાં બાળસૃષ્ટિનાં પાત્રો પણ આવે છે. પોતાનાં પુત્ર-પુત્રીને અનુલક્ષીને રમેશભાઈએ ‘નેહા-નીરજનો ગરબો’ પણ લખેલો છે. આ કાવ્યોમાં કવિતા તરીકેનાં લક્ષણો તાલ, લય, પ્રાસ પણ સરસ રીતે આવી જાય છે. વનસ્પતિસૃષ્ટિ પણ એમાં પ્રવેશે છે. એમાં હાસ્ય, રમૂજ અને મજાક પણ છે. શ્રી ઈશ્વરભાઈ લખે છે, “કવિ રમેશ પારેખનાં બાળકો માટેનાં કાવ્યોની વિશેષતાઓમાં વધુ એક વિશેષતા એ છે કે એમની કૃતિઓમાં બાળકો પ્રધાન છે. વધારે સારું રાજજા છે ! એમનાં બાળકાવ્યો બાળકેન્દ્રી વિશેષ હોવાથી બાળકોને એમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાય. કાવ્યના નાયક એ જ હોય ને તેથી હું, મને, મારે, મારો જેવા આત્મકેન્દ્રી ઉદ્ગારો પ્યારા લાગે જ.”

ડૉ. શ્રી પરમારના આ વિવેચનની દૃષ્ટાંત પ્રસ્તુત કરવાની લાક્ષણિકતા આવા કાર્ય છે. એમાં પોતાના વિધાનને અનુરૂપ એવાં કાવ્યપંક્તિઓનાં દૃષ્ટાંતો વિપુલ પ્રમાણમાં આપ્યાં છે અને એમાં શબ્દોની ગોઠવણી પણ એના અવાજ કે નાદને અનુલક્ષીને થતી હોય છે; જેમ કે,

“દેડકો ઠેકે છે ઠેક, ઠેક, ઠેક,

બોલે કે ચોપડી ફેક, ફેક, ફેક,

દફતર પાટી ફેકી મારે દરિયા પાસે જાવું છે.”

તેમજ બાળકવિ રમેશની આ જાણીતી પંક્તિઓ પણ અહીં લેવાયેલી છે.

‘એકડો સાવ સળેકડો... ચોગડાની ઢીલી ચડી

સરસર ઊતરી ગૈ... એકડે મીડે

એકડે મીડે દસ વાગ્યા ત્યાં સ્કૂલની બસ આવી.’

આમ બાળકાવ્યોનું વિવેચન સૂક્ષ્મ રીતે થયું છે.

રમેશ પારેખની બાળવાર્તાઓને પણ તેઓએ ઝીણવટથી તપાસી છે. કુલ છવ્વીસ જેટલી કવિની વાર્તાઓમાંથી વિશિષ્ટતા ધરાવતી ઘણી વાર્તાઓને તેમણે અહીંયાં આવરી લીધી છે. આ વાર્તાઓમાં પણ કવિનાં સંતાનોનો વારંવાર નિર્દેશ થાય છે. ‘ફલાવરની રાણી’ નેહાને તેડી લે અને ‘બાદશાહ’ નીરજને ખભા પર બેસાડે એવા નિર્દેશો થયા છે. ‘જૂઈ પરી અને મમ્મી’, ‘ગોર ને ચોર’ જેવી વાર્તાઓ ખાસ નોંધપાત્ર બને છે. કવિની કેટલીક વાર્તાઓ ગીત-જોડકણાંમાં પણ લખાઈ છે. જેમકે ‘ફૂવામાં પાણીનું ઝાડ’, ‘થેપલા હતા પંદર’, ‘ગોપુની આંખે પાટો’ વગેરે વાર્તાઓ સરસ પ્રવાહી જોડકણાંમાં લખાયેલી છે. રમેશની વાર્તાઓનાં પણ જુદાં તરી આવતાં લક્ષણો એમણે તારવ્યાં છે. વાર્તાઓમાંથી પણ બાળકોને શિક્ષણ ને બોધ મળે છે. એવી પ્રેરકતા આ બધી વાર્તાઓમાં છે. તે શ્રી ઈશ્વરભાઈએ સરસ રીતે તારવ્યું છે. તેમનું તારણ નોંધીએ તો, “આમ જોઈએ તો કવિવર રમેશ પારેખની બાળવાર્તાઓ કોઈ એક જ પાસાને રાખીને રચાઈ નથી. એમની વાર્તાઓ અનેક પાસા ધરાવતા હીરા સમાન છે. અનેક વિશેષતાઓ ધરાવતી રમેશ પારેખની બાળવાર્તાઓ ખરેખર બેમિસાલ અને બળૂકી છે.”

આ રીતે રમેશની વાર્તાઓનું સમગ્ર વાતાવરણ, એની બાળભોગ્યતા, એમાં દેખાતું કૌતુક અને વિસ્મય, પાત્રોના સંવાદો, રમૂજ આ બધાં તત્ત્વો વિવેચકે સરસ રીતે દર્શાવ્યાં છે.

કવિ રમેશ પારેખે બાળકોનો વાચનપ્રેમ જળવાય એ માટે એક લાંબી બાળભોગ્ય કૃતિ ‘અજબગજબનો ખજાનો’ પણ લખેલી છે. બાળમાનસના પારખુ કવિએ અહીં ‘પ્રમોદ, ચંપક, ઓડમ્પી’ એવાં ત્રણ પાત્રો પસંદ કરીને પ્રૌઢ વયના નાયક કંસરાજને આલેખ્યા છે. એમાં અજબ-ગજબની સાહસ અને હસાહસની સૃષ્ટિ એમણે ઊભી કરી છે. કંસરાજ ખલનાયક ડાકુ જેવો છે. તેની સાથેની પહેલાં ત્રણ પાત્રોની જીભાજોડી ભારે હસાવે તેવી છે. આ પ્રયોગ આપણા બાળસાહિત્યમાં અનોખો ગણાશે. કવિ રમેશ પારેખ આજના વિજ્ઞાન યુગમાં બાળકોના કૌતુકને સંતોષવા કેવા પ્રકારનું સાહિત્ય રચાવું જોઈએ તેની જ વાત કરી છે. તેના વિશે પણ એમનું મંતવ્ય ટાંકીને યોગ્ય ઉદાહરણ આપ્યું છે. આ ઉપરાંત પુસ્તકને અંતે કવિના તેમજ અન્યના બાળસાહિત્ય વિશેનાં મંતવ્યો યોગ્ય રીતે રજૂ કરેલાં છે. જોકે મંતવ્યો વિભાગમાં કવિ રમેશ પારેખનાં મંતવ્યો વિશેષ છે. એકાદ મંતવ્ય અહીંયાં નોંધીએ. “બાળક કોઈ પણ વાત (કે વાર્તા) ‘કહેવાય’ તે રીતે નહીં, પોતાને ‘સમજાય’ તે રીતે સ્વીકારે છે. વિષય કોઈ પણ હોઈ શકે, પણ એની વાર્તા એવી રીતે ‘કહેવાવી’ જોઈએ જેથી બાળકની જિજ્ઞાસા અને કુતૂહલના દરવાજા કમશ: ખૂલતા જતા હોય, વાત ચમત્કૃતિપૂર્વકની હોવી જોઈએ. કથ્ય વિષય ગૌણ હોય છે.

પ્રાધાન્ય અને મહિમા કથનનાં જ હોય છે.”

અંતે એટલું કહેવાનું રહે કે રમેશ પારેખની સમગ્ર બાળસાહિત્યમાં એક ઝીણી છતાં રસપ્રદ એવી દષ્ટિથી પસાર થઈને ડૉ. ઈશ્વરભાઈ પરમારે પોતાનાં ચશ્માંની ઢાંડી ઊંચી કરી ઝીણી-તીરછી નજરે બારીકાઈથી દરેક બાબતોનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. કવિની આ નવી દિશામાં પ્રગટેલી સર્જકપ્રતિભાને યોગ્ય રીતે જ સદષ્ટાંત વ્યક્ત કરી આપી છે. આવું પુસ્તક પ્રકાશિત કરનાર પ્રકાશનસંસ્થા પ્રવીણ પ્રકાશનને પણ અભિનંદન ઘટે છે અને પ્રોફેસર પરમાર સાહેબના આ પ્રયાસને પણ આપણે ઉત્સાહભરે આવકારીએ છીએ.

૪